

POLİTİK EKOLOJİ PERSPEKTİFİNDEN COVID-19 SALGINI¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 05.04.2021 Yayına Kabul Tarihi: 19.05.2021

Cihan KAYMAZ
Dr. Öğr. Üyesi
Kafkas Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Kars, Türkiye
cihankaymaz@kafkas.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-6477-3980

ÖZ | Tarihte salgınlar tıp alanının konusu olmanın ötesinde toplumsal-politik özellikler taşımışlardır. Modern tıbbın etkisiyle geçtiğimiz birkaç yüzyılda salgın hastalıklara karşı bakış açıları değişime uğramıştır. Son bir yıldır ise dünya gündeminin ilk sıralarında yer alan COVID-19 (yeni koronavirüs) salgını, zamansal ve mekânsal açılarla ilişkili olarak değişen gündelik hayat ilişkilerini bugüne kadar eşi benzeri görülmemiş küresel bir sorunla karşı karşıya getirmiştir. Küresel bir salgınla insanlığın ilk kez karşılaştığı düşünüldüğünde, zamanla keşfedilmeyi ve açıklanmayı bekleyen COVID-19 salgınına dair çeşitli alanlarda teorik ve pratik değerlendirmelerde bulunulmuştur. Söz konusu değerlendirmelerin büyük bir kısmı salgını parçalı bir şekilde açıklamayı tercih etmektedir. Oysa gündelik hayatın her alanını etkisi altına alabilen salgın ve benzeri sorunlara karşı aynı zamanda bütüncül değerlendirmelere de ihtiyaç duyulmaktadır. Böylesi bir ihtiyacın gerekliliği kapsamında bütüncül değerlendirmeler yapabilmek hedefini taşıyan bu çalışma, nitel araştırma tekniklerinden gömülü teori yönetimini kullanarak politik ekoloji perspektifiyle COVID-19 salgınına odaklanmakta; salgının toplumsal-politik yönlerini, insan-doğa arasındaki ilişkilere göre teorik ve pratik ile tarihsel ve zamansal bütünlük çerçevesinde ele almaktadır. Çalışma, salgın sürecinde yaşananların anlaşılmasında katkısı olabilecek açılımlar getirmeye çalışmakta, salgın sonrasında keşfedilmeyi bekleyen bilinmezlikler hakkında çeşitli sonuçlara varabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Politik ekoloji, ekolojik sorunlar, covid-19 (yeni koronavirüs)

JEL Kodu: Q38, Q56, Q58

Alan: Kamu Yönetimi

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.022

Atıfta bulunmak için: Kaymaz, C. (2021). Politik ekoloji perspektifinden covid-19 salgını. *KAÜİBFD*, 12(23), 509-531.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

COVID-19 PANDEMIC FROM POLITICAL ECOLOGY PERSPECTIVE

Article Submission Date: 05.04.2021 Accepted Date: 19.05.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Cihan KAYMAZ
Asst. Prof.
Kafkas University,
Faculty of Economics and
Administrative Sciences
Kars, Turkey
cihankaymaz@kafkas.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-6477-3980

ABSTRACT | Pandemics had social-political characteristics beyond being the subject of medical treatment in history. In the past few centuries, under the influence of modern medicine, perspectives on pandemics have changed. For the last year, the COVID-19 (new coronavirus) pandemic, which has been at the top of the world agenda, has brought the changing daily life relations due to temporal and spatial change confronted with an unprecedented global problem. Considering that humanity first encountered such a global pandemic, theoretical and practical evaluations were made in various fields regarding the process of pandemic of the COVID-19, Soon to be discovered and explained in time. Most of these evaluations prefer to explain the pandemic in pieces. However, holistic evaluations are needed against the problems that have affected every part of daily life. This study, which aims to make holistic evaluations within the scope of the necessity of such a need, focuses on the COVID-19 pandemic with a political ecology perspective using the "grounded theory" method, one of the qualitative research techniques; It deals with the social-political aspects of the pandemic within the framework of theoretical and practical, historical and temporal integrity according to the relations between human and nature. The study tries to bring developments that may contribute to the understanding of what happened during the pandemic process, and can draw various conclusions about the unknowns waiting to be discovered after the pandemic.

Keywords: Political ecology, ecological problems, covid-19 (new coronavirus)

Jel Codes: Q38, Q56, Q58

Scope: Public Administration

Type: Research

1. GİRİŞ

COVID-19 (yeni koronavirüs), 31 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Hubei Eyaleti'nin Wuhan kentinde tespit edilmesinin ardından kısa bir süre içerisinde dünya geneline yayılmaya başladı. 11 Mart 2020'de yayılma hızının yüksek seviyelerde seyrettiği açıklamasında bulunan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), yeni tipteki koronavirüsün sadece bir halk sağlığı meselesine indirgenemeyeceğini, ileride tüm dünyada birçok sektörü etkileyecek krizlere yol açabilecek salgın karakteri taşıyabileceğini bildirdi (WHO, 2020c). DSÖ tarafından daha sonraki süreçte krizleri tetiklediği gerekçesi de hesaba katılarak dünya ölçeğinde koronavirüs salgını ilan edildi.

COVID-19 salgını, kentleşmeye dayalı mekânsal ayrışmalardan kaynaklanan eşitsizliklere gün yüzüne çıkarması ve eşitsiz gelişime bağlı olarak ülkelerin birbirlerine bağımlı hale geldiği neoliberal küresel kapitalizm çağında gerçekleşmesi nedeniyle dikkat çekici bir gelişim seyri izlemiştir. Neoliberal küresel kapitalizmin olağanlaştırdığı nüfus ve meta hareketlilikleri, COVID-19'un kısa zaman içerisinde dünyadaki tüm ülkelere ulaşabilmesine yol açmış, New York, Londra, Hong Kong, Milano ve İstanbul gibi ülkelerin birbirine bağımlılığını kolaylaştıran küresel kentlerin devasa nüfus yapıları da salgının niceliksel artışına katkı sağlamıştır. Günümüzün bireyselleştirilen kentsel yaşam tarzı, COVID-19 salgınının kentsel nitelik taşımasına sebebiyet vermiştir (Keil, 2020).

Sürekli güncellenen sayısal veriler göz önünde bulundurulduğunda, şu ana kadar COVID-19'a yakalanan milyonlarca insan olduğu raporlanmıştır (WHO, 2020b; Worldometer, 2021). DSÖ'nün öngörüsü dâhilinde salgın, yaklaşık bir yıl içerisinde neredeyse tüm alanlarda krizlere neden olmuş, iktisadi düzeni, gündelik hayatı, kamusal hizmetleri ve toplumsal-politik alanı etkilemiştir. Teorik düzlemde ise tespit edildiğinden bugüne kadar COVID-19 salgınıyla ilgili farklı alanlarda çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Salgının içeriğinin ve etkilerinin anlaşılabilmesi adına ekolojik bütünlük içerisinde çok daha fazla değerlendirmeye ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Bu ihtiyaca karşılık verebilmek için COVID-19 salgını süreci örneği üzerinden politik ekoloji teorileriyle teorik keşifler yapma amacıyla bu çalışmada "gömülü teori" yönetimini kullanılmıştır. Gömülü teori, olay ve olgular hakkında veri toplama ve analizi eşzamanlı ortaya koyan nitel araştırma yöntemidir. Bugüne kadar yapılmış COVID-19 salgınına dair farklı değerlendirmelerden elde edilen bilgilerin analiziyle ortaya çıkan araştırma sonunda ekolojik tartışmalar bütünlüğü içerisinde değerlendirilme ihtiyacı bulunmaktadır. Gömülü teori

yöntemi üzerinden tasarlanan bu çalışmada böylesi bir değerlendirme için üç aşamalı soyutlamaya gidilmiştir. Birinci aşamada COVID-19 salgının her bir soyutlamasında ortaya çıkan verilerde belirtilen anlamlar değerlendirilmiş; ikinci aşamada bulunan farklı anlamlar kategorize edilmiştir. Salgının ekolojik bütünlük içerisinde ekolojik sorunlarla ilişkisi, bireyselleşme-kolektiflik bağlantıları, salgının tıbbileştirilerek toplumsal-politik olma konumundan uzaklaştırılıp uzaklaştırılamaması ve elbette devletin salgın sürecindeki rolü temel kategoriler haline gelmiştir. Nitekim üçüncü aşama tam da ekolojik bütünlükle bu kategorilerin kendi aralarındaki ilişkilerini tanımlayan soyutlamayla yapılmıştır.

Bu çalışma, günümüzde gittikçe ciddileşen ekolojik sorunların nedenleriyle ilgilenerak politik ekoloji perspektifiyle COVID-19 salgınına odaklanmaktadır. Günümüzün bireyselleşen toplumunda salgının yalnızca tıbbilik yönü ön planda tutulmaktadır. Salgının tıbbilik yönü doğa (ve elbette beden) ile ilişkili olmakla birlikte mekânın mutlak haline gönderme yapar. Özellikle modern tıbbın geldiği noktada, hastanın öznelliğinin giderek arka plana itildiği, salgının (veya başka bir hastalığın) toplumsal-politik ve zihindeki etkilerinin önemsenmediği görülmektedir. Bu çalışmanın iddiası, ekolojik sorunlar çağında çoktan tıbbileştirilen COVID-19 salgını sırasındaki deneyimlerin, etkileri itibariyle salgın sonrası dönemde toplumsal-politik olan ve gündelik hayat ilişkileri ile birey üzerinde bilinen-bilinmeyen birtakım dönüşümlere neden olacağıdır. Bahsedilen iddia kapsamında COVID-19 salgınına bütüncül bakabilmeyi amaçlayan bu çalışmada, COVID-19'un doğa (beden) mekânıyla ilişkisi ve salgını tıbbileştirme yöntemlerine değinilmesinin ardından DSÖ gibi uluslararası kuruluşların ve ulus-devletlerin COVID-19 salgınına karşı önlemleri ve tepkileri tartışılmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise ekolojik boyutlarıyla geçmişten başlayarak bugün tecrübe edilen salgının gelecekte neleri tetikleyebileceğine dair değerlendirmelere yer verilmiş, teorik ve pratik boyutlarıyla COVID-19 salgınının aynı kalması mümkün görünmeyen çeşitli alanlarda dönüşümlere neden olacağına işaret edilerek salgın sonrasının nasıl olabileceği ve nasıl olması gerektiği hakkında çıkarımlarda bulunulmuştur.

2. EKOLOJİK SORUNLAR VE SALGININ BİREYSELLEŞTİRİLMESİ

Salgın (epi-demos/pan-demos) teriminin *demos*'a yani *deme* denilen yerel birimlerdeki toplumsal-politik bir bedeni temsil eden halk'a gönderme yaptığı hesaba katıldığında salgınlar, tarihte tıbbi olmalarının yanında politik-toplumsal özelliklere sahip olmuşlardır (Online Etymology Dictionary, 2020;

Yenen, 2020, ss. 98-104). 1848 tarihinde tifüs salgınının yalnızca tıbbi değil, aynı zamanda toplumsal-politik ve çevresel koşulların etkisinde olduğunu raporlayan Rudolf Virchow'un tespitlerinin (Pala, 2020, ss. 250-251) aksine son yıllarda salgınlar çeşitli yöntemlerle kendi niteliklerinden soyutlanmakta; hastalık bireyselleştirilmekte ve böylece hastalığa neden olan virüs(ler) tarihsiz-coğrafyasız bir obje haline getirilebilmektedir.

Yalnızca tek bir bireyden hareket eden, tarihsel-coğrafi koşullarla beraber toplumsal-politik içeriği dışarıda bırakan bu anlatılar günümüzde deneyimlenen salgın için de söz konusudur. Karl Marx kendi döneminde bu tür bir anlatıyı Robinsonculuk olarak nitelendirmekteydi. “Doğa durumu” anlatılarını kastederek Marx, Robinsonculuk terimini bireylerin birbirlerinden yalıtılmış rasyonel aktörler olmadığını, esasen insanların toplumsal ilişkiler ve bağlar tarafından koşullandırılan varlıklar olduğunu, bununla birlikte kapitalizmi doğaya uyumlu ve ebedi gibi gösteren mistifike edici akıl yürütmelerden arındırmak için kullanmıştı (Duménil vd., 2012, ss. 140-141). Günümüzde bireyi tarihsel-toplumsal koşullarla beraber toplumsal-politik bağlarını dışarda bırakan bir aktör olarak gören değerlendirmeler COVID-19 salgınına açıklamaya girişmektedir. Böylece Robinsonculuk ve benzeri anlatıları kullanmayı sürdürenler tarafından COVID-19 salgını da dâhil olmak üzere, tarihteki salgınların toplumsal-politik yönlerinin varlığı belirli amaçlarla mistifikasyona uğratılmaktadır.

Mistifikasyon, Aydınlanma Çağıyla farklı bir kulvara girmiştir. Ana hatlarıyla aydınlanma; “ilerlemeci bir düşünme biçimiyle, insanların korkudan arındırılması ve elbette insanların efendi (hükmedecek, egemen kılacak) konuma getirilmesi” demektir (Horkheimer & Adorno, 2010, s. 9). Kime/neye karşı korkularından arınacaklar ve hükmedecekler sorusunun cevabı insan-doğa ilişkisindeki doğada yatar. Francis Bacon'ın bakışında bilim ve teknik bilgi, doğaya yalnızca düşüncede hükmedildiğini, oysa buluşlarla insanın doğaya gerçekte de hükmedebileceğini düşündürüyordu. Zira “insanların doğadan öğrenmek istedikleri şey doğaya ve insanlara tümüyle egemen olmak üzere doğayı kullanabilmesi”ydi. İnsanın doğayla ilişkisine bakıldığında erk ve bilgi eş anlamlı görülüyordu. Çünkü bilginin amacı hesaplanabilir ve yararlı olacak ölçüde kuşku arınabilmek için “önceden bilinmeyen ayrıntıları keşfetmekti” (Horkheimer & Adorno, 2010, ss. 20-22). İşte COVID-19 konusunda “önceden bilinmeyen ayrıntıları keşfetme” fikri hastalığın iyileştirilmesi, yani doğada ve toplumda bozulduğu iddia edilen dengenin eskisine dönüp dönemeyeceği yönündeki iyimserlikler-kötümserlikler ikiliğini taşımaktadır. İnsanla doğanın doğal yapıları arasında uygunluğunu varsayan “ekolojik denge” anlatıları çeşitli

yollarla söz konusu yapıların eski haline dönebileceği iyimser iddialar içerir.² Salgına karşı önerilen “sürü bağışıklığı” gibi iyimser yaklaşımlar da doğanın ahengi fikrine (ekolojik denge) ne kadar fazla bel bağlandığının göstergesidir.

Salgına dair tutarlı denilebilecek değerlendirmelerin birçoğu, doğanın kendinde olduğu varsayılan ahenginin “sessizce” bozulmaya yüz tutmasına karşın, bilim-teknikle nasıl eski haline geri dönebileceğini açıklayan aydınlanmacı-ilerlemeci anlatılara oldukça benzemektedir. Genel bakışa göre, modernist büyümeci/kalkınmacı mantığın teşvik ettiği insan faaliyetlerinden kaynaklı bozulan ahenk, yine bilim-teknikğin ışığındaki insan faaliyetleriyle tekrardan eski haline kavuşacaktır. Ayrıca salgın konusunda kötümserler olarak adlandırılabilir grup, doğadaki insan egemenliğinin çökeceği çevresel katastrofizm anlatılarına benzer biçimde senaryolar üretmektedir. Örneğin “iklim katastrofisi”ni eleştirmek günümüzde gittikçe popülerleşmekte, küresel ısınma ve iklim değişikliğinin ciddiyetinin kavranmasını güçleştirmektedir. Böylece iklim değişikliğinin nedenleri ve araçlarının birbirine karıştırılmasına, bilimsel bilgilerin görmezden gelinmesine ve ihtiyatlı davranma kıstasından uzaklaşılmasına neden olmaktadır (Angus, 2019, ss. 153-174; Kaymaz & Tut, 2020). COVID-19 salgınına kötümser yaklaşanların karşılığında iklim değişikliği konusuna benzer şekilde sürekli iyimserler çıkmakta, gerçekleri görünür olmaktan uzaklaştıracak müdahaleler yapmaktadır. Sözgelimi, Türkiye gibi ülkelerde iktisadi sürdürülebilirliğin kesilmemesi için salgındaki vaka ve ölüm sayılarının gizlenmesi, aynı zamanda neredeyse kötümserlerin susturulmak istenmesiyle bağlantılı olmuştur.

Salgın hakkında ortaya çıkan iyimserler-kötümserler arasındaki ikilik insanın doğaya hükmetme düşüncesinin gerçekleşip gerçekleşmemesinden ileri gelmektedir. İnsanın doğayla ilişkisinde iki taraflı farklılaşmalar söz konusudur. İnsanın çevreye bulunduğu bilinçli ya da bilinçsiz müdahale, hem çevrenin saf halinin terk edilmesine neden olur hem de insanı etkin bir özne konumuna getirebilir. Öncelikle, insanların değişime uğrattığı çevreyle teması, kendileri arasındaki en yakını olan bedeninden (corpus) başlar (Cangızbay, 2003, ss. 94-95). İnsan çevresini insandan dışsallaştırıp merkez-dışı konuma taşıyan yaklaşımların aksine; insanın bedeni ile doğaya en yakın temasına dayalı olarak çevresiyle başlayan ilişkisi *oikos* (yaşanılan yer, ortam) kavramıyla karşılanabilir. *Oikos* kavramı, insanın doğayla arasındaki dışsallığı ortadan kaldırmaktadır.

² Örneğin, Rachel Carson’un “Sessiz Bahar” çalışması, tam olarak doğanın insan faaliyetleri tarafından bozulmuş ahengin tekrar eskisine dönebileceği nostaljik bakış içerisinde çeşitli argümanlar sunar. Birçok kaynakta modern çevreciliğin başlangıcı olarak gösterilen bu çalışma için; bkz. Carson, 2004.

Marx'ın Robinsunculuk terimiyle vurgulamaya çalıştığı gibi insan çevresini insandan dışsallaştıran ve daha sonra insanın doğaya hükmetme fikrine dönüşen anlatılara itiraz etmekle ilişkili olduğu, doğa ve insanın parçalanmışlıkları yerine *oikos*'un bütünlüğünün temel alındığı söylenebilir.

Hâlbuki insanın doğaya hükmetme fikri ve özne-nesne ikiliğini temel alan akıl yürütmelerin mistifike edilmeleri *oikos*'un bütünlüğünü parçalamaktadır. Aydınlanma ve modernite anlatılarının ilerlemeci ve Descartesçi özne-nesne ikiliğine sık rastlanıldığından insan ve doğa birbirine uzaklaştırılmakta ve birbirinden farklılaştırılmaktadır. Neticede tarihteki insan-insan arasındaki eşitsizliğe ve boyunduruğa dayalı egemenlik kurma çabaları insan-doğa arasındaki ilişkilere de yansımaktadır. Sözgelimi, Murray Bookchin (1996, ss. 44-45), insanın doğa üzerinde hâkimiyet kurmasının temelini hiyerarşi ve tahakkümü doğurmuş kurumsal, ahlaki ve tinsel yapılardan geldiğini ileri sürer.

Gelinen noktada insan, kendini ve doğayı kontrol altına almaya çalıştığı egemen bir yapıda yaşamını sürdürdüğünü düşünür. Değinen yapının bir ayağı doğa ve insan bedeni ile insan zihni ve bedeninin ayrı ayrı anlaşılmasındandır. Halbuki COVID-19 salgınının etkilediği ilk mekânın da beden olması bakımından bedene nüfuz eden virüsün insanla çevresinin dışsal olmadığı fark edilmesinde katkısı olmuş, bu da ekolojik sorunların kökenini anlayabilmek için bir fırsat yaratmıştır. Başta belirtmeli ki salgınlar ekolojik sorunların nedenlerinden biri olarak değil, ekolojik sorunların nedenini anlamaya yardımcı olan momentler olarak algılanmalıdır. Elbette ekolojik sorunların nedenlerinden biri olmasa da Antroposen/Kapitalosen Çağı'nda yaşanan salgınların etki büyüklüğü ekolojideki tahribatlarla ilintilidir.³

Felix Guattari, ekolojik sorunların kökenini kavrayabilmek için bahsi geçen ikilikler üzerinden insan çevresi, toplumsal ilişkiler ve insanın özneliliğini kapsayan üç(lü) ekolojiyi önerir: Günümüzün ekolojik sorunlara etkileri arasında öznelerin yazgıcı oluşu ve pasifleşmeleri bulunmaktadır. Guattari (1990, ss. 19-20), pasifliğe alternatif bir biçimde pratiğin *psyche*'den (zihin, ruh) ve toplumsallığın çevreden ayrı tutulmaması gerekliliğini savunur:

³ Antroposen Çağı anlatıları büyük oranda insanın doğaya hakim konuma gelmesiyle yaşamaya başlayan ve bugünkü ekolojik sorunların nedeni olarak sunulmaktadır. Antroposen Çağı konusuna kapitalizmin yükselişiyle ortaya çıkan insan faaliyetlerinden kaynaklanan bir çağ olması bakımından Antroposen yerine Kapitalosen Çağı olarak yaklaşanlar da vardır: Kapitalosen, bugünkü ekolojik sorunların nedenini kapitalist üretim ilişkileri olduğunu vurgulama yönelimindedir. Bahsi geçen tartışmalar için bkz. Moore, 2017; Kuntel, 2020.

Toplumsal-politik, zihinsel ve çevresel mekânın kolektifliğinin yok edilmesi ekolojik sorunları tetiklemektedir. Kolektifliğin yok edilmeye mahkûm edilmemesi ise “hâkim öznelsellik entropisinin yükselişi”nin önlenmesinden geçmektedir. Çağımızda hâkim öznelsellik yükselişinin engellenememesi ekolojik bunalıma yol açmıştır (Guattari, 1990, s. 34). Anlaşılan insan çevresi (physis), toplumsal ilişkiler (nomos) ve insanın öznelliği (psyche) arasındaki kolektiflik “yaşamı üretme ilişkisi”ni ifade eden *oikos*’tur (Moore, 2017, s. 21). Öznelsellik entropisinin yükselişi, insan bedenini, doğadan farklılaştırma ve toplumdan uzaklaştırma girişimlerinin bir parçasıdır. Kapitalist toplumsal formasyonun neoliberal mantığı çerçevesinde söz konusu öznelsellik pratikte başkalarıyla kurulan ve topluluk içerisinde gerçekleşen ilişkisellik olarak değil, sermaye serbestisiyle gerçekleşen “bireysel özgürlükler” temelinde yükselir (Han, 2020b, ss. 13-14).

Salgın müddetince yapılanlar göz önünde bulundurulduğunda öznelsellik entropisinin yükselişinin nasıl açığa çıktığı kavranabilir. COVID-19 salgınına dair küresel çapta girilen önemli adımlardan biri DSÖ tarafından tavsiye edilen “sosyal mesafenin korunması” gibi izolasyona dair bireysel davranışların önerilmesidir (WHO, 2020a). Salgının kontrol altında tutulması için belirli insan davranışlarının engellenmesini ifade eden karantina ve benzeri uygulamalar ile sosyal mesafeye uyma gereksinimlerinin yanında gündelik hayatta bireylerin tıbbi maske takmaları, kişisel temizliklerine özen göstermeleri ve bedenlerini güçlü kılacak şekilde beslenmeleri salgından korunmanın kuralları haline gelmiştir. İlk bakışta birbiriyle iç içe geçmiş yaşamların bulunduğu modern dünyada sözü edilen kurallara uyulması olası görülmemektedir. Ne var ki, modern dünyada öznel olanın toplumsal olana dayatılmasıyla, topluma karşı yalnızca formel yükümlülüklerini edilmeye yerine getiren insanlar; esasen, karantina öncesinde “kamusal alanda sessiz kalarak” zaten bir çeşit izolasyonda yaşamaktaydı (Sennett, 2013, s. 46). Karantina esnasında ve salgın süresince gösterişli-gösterişsiz fark etmeksizin mahremiyet ve belki de huzur mekânı olarak bellediği kendi evlerine kapanan insanlar, doğrusu çok fazla ihtiyaç duymadıkları “dışarıyla” bağlantılarını ilk başlarda pek de zorlanmadan kesebilmiştir. Öyle görülüyor ki, COVID-19 salgınından koruma yöntemlerinden biri olan başkalarına karşı kendi bedeninin izole edilmesi yöntemi, insanlara çok da yabancı gelmeyen bir edilgenlik sağlamıştır.

Üretim, tüketim ve yeniden üretimi; kârı, rekabeti ve öznel çıkarı merkezine alarak var eden kapitalist toplumsal formasyonda yaşayanlar, kamusal yaşamın kaybedildiği bir rasyonellikle kendi çıkarını ençoklaştırmakla meşgul olmaktadır. Richard Sennett (2012, s. 18) günümüzde yaşanan ekonomik

eşitsizliğe dayalı gerçekleşen gündelik tecrübelerin, giderek “sosyal mesafeye” dönüştüğünü; bununla beraber, modern toplumun, insanları zamanla birbirleriyle işbirliği yapma konusunda vasıfsızlaştırdığını söyler. Salgın sırasındaki sosyal mesafenin korunması gibi DSÖ’nün önerdiği bireysel çabalar, işbirliği konusunda vasıfsızlaşan insanların bulunduğu toplumda kolayca kabul görmektedir.

Gerçekten kapitalist toplumsal formasyon içerisinde sosyal izolasyon ve işbirliği konusu, öznel çıkar ve kamu yararı tartışmalarıyla bağlantılıdır. Nitekim kişilerin öznel çıkarları için uyguladıkları salgına karşı bireysel mücadele yöntemleri, Marx’ın Robinsonculuk itirazlarına da konu olan Adam Smith’in *homo economicus*’unu çağrıştırmaktadır. Smith insanın “kendi çıkarı peşinden koşmakla toplumun çıkarını, çoğu zaman, gerçekten onu kollamaya niyet ettiği zamankine göre daha etkin bir şekilde kollamış ol[acağı]” söylüyordu (Smith, 2016, ss. 295-296). Bugünkü insan, rasyonel olmayan sempatisiyle rasyonel olduğunu sandığı kendi bencilce çıkarını en çoklaştıran davranışlarıyla, -niyeti olsun olmasın- kamu yararında bulunmaktadır.

COVID-19 salgını kamusal olan fakat bireyi önceleyen belli başlı bakış açılarının tekrardan sorgulanması fırsatını vermiştir. Smith’in vurguladığı bireyin kendi çıkarı peşinde koşmasıyla salgınla baş etme arasındaki bağlantısızlıklara alternatif değerlendirmelerle dikkat çekmek gerekmektedir. Öyleyse *bireyi (özneyi) önceleyen Smith’in öznel çıkar ve kamu yararı tartışmasının alternatiflerine nasıl yaklaşabiliriz?*

Roberto Esposito’nun *communitas* (topluluk) yaklaşımı salgının toplumsal açıdan ekolojisini kavramada etkili bir bakış açısı sunmaktadır. Esposito’nun anlatımıyla kısaca topluluk (*communitas*); (1) “bir beden, bireylerin daha büyük bir bireyde buldukları bir kuruluş (*corporazione*)”; (2) “bireylerin birbirlerinin ilksel kimliklerini onaylamaları adına birbirlerine yansıtıldıkları karşılıklı, öznelarası bir “tanınma” (*riconoscimento*); daha önce birbirlerinden ayrı halde bulunan bireyleri belirli bir noktada birbirlerine bağlayan kolektif bir bağ” ve (3) *munus* kökünden düşünüldüğünde “eksikliği tesis eden, bir borç, bir taahhüt, verilmesi gereken bir armağandır” (Esposito, 2018, ss. 17-18). Topluluğun üçüncü anlamında “topluluğun özneli, tıpkı “bana borçlusun” değil de “sana borçluyum” dediklerinde olduğu gibi “bir yükümlülük” etrafında birleşirler” (Esposito, 2018, ss. 17-18).

Topluluk (*communitas*)-özne ayrışmasına başvurduğumuzda, Smith’in öznel çıkar ve kamu yararı anlatısı özneyi, yani asli olanı topluluğa göre önceleyen, böyle olduğu için de öznenin bencilce çıkarının kamu yararı

taşıyacağını düşündürten bir yaklaşımdır. Smith, bireyin daha büyük bir bireyde kuruluşunu veya öznelerarası tanınmayla bireyleri birbirine bağlayan kolektif bağları düşünmemektedir. Topluluğun üçüncü tanımlamasında olduğu gibi öznenin yükümlülüğü ise Smith'e göre asli olana, yani öznenin kendi kendinedir.

Smith'in öznel çıkar ve kamu yararına bakışı gibi günümüzdeki çoğunluğun COVID-19 salgına bakışı birbirlerine benzemektedir. Eğer, kendinizi izole ederseniz, hem salgından etkilenmeyeceksiniz hem de kamu yararında bulunmuş olacaksınız. Tüm yapmanız gereken, arada sırada düzenlenen bağış kampanyalarına destek vermeyi unutmadan, enformasyon çağında bugünkü sayılardan ve görüntülerden ibaret olan hastaları kendi yerinize koyarak, ölmelerine üzülmedir. Öyle ki sevilen-sevilmeyen belirli ünlülerin COVID-19'dan hayatlarını kaybetmesinin medya kanalıyla duyurulması bahsedilen ritüelin gerçekleşmesine vesile olabilmektedir. Elbette virüs size ya da bir yakınınıza uğradığında nesnel gerçeklik farklı boyutuyla görünür hale gelecektir.

Smith'in bakışından uzaklaştığımızda topluluk tekrardan karşımıza çıkmaktadır. Çünkü asli olandan uzaklaşma, bireyler arasındaki işbirliğini, dayanışmayı, sorumluluğu, yükümlülüğü görünür kılar. Böylece "bireyselleşerek işbirliğinde vasıfsızlaşma" yerini Esposito'nun tanımladığı halleriyle topluluğun belirli anlamlarına bırakır. Esposito'ya (2018, s. 16) göre; topluluğun (communitas) öznesi (communis), vazifenin yerine getirdiği kişi; *immunis* (bağışıklık taşıyan) ise "bir vazifeyi icra etmeyen kişidir, bu yüzden de o nankördür." Esposito'tan esinle; COVID-19 salgını -Smith'in fikrindeki gibi- yalnızca bireysel izolasyonla kamu yararı sağlanabilecek bir konu değildir: COVID-19'la mücadele bireylerin beraberce vazifelerini yerine getireceği bir çeşit eksikliği tesis eden borç, taahhüt, verilmesi gereken bir armağanı gösteren toplulukla mümkün olabilir. Eğer bireyler kendilerini izole ederlerse borçlarından azat edilmiş "mutlak bireylere" dönüşmüş olurlar (Esposito, 2018, s. 27). Salgına dair modern tıbbın mutlak bir mekâna dönüşen mutlak bireyin bedenine yaptığı müdahale de Smith'in bakışına benzer: Virüsün bulaşma riskine karşı kendini diğerlerinden uzak tutarak kamu yararının sağlanması. Diğer yandan, yalnızca kendini izole etmek, nankörlüktür. Yalnızca bireysel çabalarla değil; beraber olmanın yükümlülüğüyle hareket etmek salgına bakışın diğer bir yüzüdür. Bir *izonomi* (yönetim olmadan, özgürlük-eşitlik içinde) hedefiyle beraber (syn-oikismos) olmak ise toplumsal farklılıkları bilerek, herhangi bir çıkardan uzaklaşarak verilen topluluğun yükümlülüğü demektir (Karatani, 2018; Sennett, 2012, ss. 14-15).

Küresel çapta büyüyen COVID-19 salgınına yönelik pratikler ve teorik tartışmalar göstermektedir ki tam da bedenden başlayan salgın, beden adeta *oikos*'un bir parçası olmaktan çıkarılmasıyla bedene hapsedilir olmuştur. Dolayısıyla salgının kendisi değil, salgının mistifike edilerek bedene hapsedilmesi/indirgenmesi ekolojiyi tehdit eden öğelerin sonucudur.

3. SALGININ TIBBİLEŞTİRİLMESİ

Her şeyin üstesinden gelinebileceği inancını taşıyan bilim-teknik bu sefer ki kollarından biri “dolayumsuz nesnesi insanların yaşayan bedenleri” olan salgınla mücadele savaşçısı modern tıp olmuştur (Agamben, 2020c). Herhangi bir dogmaya izin vermeme iddiasını taşıyan modern tıp, COVID-19'a ve onun yarattığı hastalığa karşı tedavi yöntemleriyle hastayı iyileştirme çabalarını COVID-19 salgınına tıbbileştirerek karşılık vermektedir. COVID-19 salgınının tıbbileştirilmesi öznel sellik entropisinin yükselişiyle doğrudan ilişkilidir.

Hastalıkların oluşumundaki toplumsal-politik süreçlerin rolünün, biyomedikal tanımlamalar ve yöntemlerle üstünün örtülmesinin yolunu açan tıbbileştirme, 19. yüzyıldan günümüze kadar modern tıbbin yöneldiği biyomedikal perspektiftir ve kapitalist toplumsal formasyonun bir çeşit toplumsal-politik kontrolü için yeniden üretim aracı olarak kullanılmaya devam etmektedir (Terzi, 2011, ss. 329-331). Salgının bedene hapsedilmesi toplumsal-politik bir konu olmaktan uzaklaştırarak mistifike etme işlevi gören tıbbileştirme yöntemlerinin bir parçası görünümündedir. Bireyi işbirliği konusunda vasıfsızlaştıran bir dünyada salgının bedene hapsedilmesi ve mistifike işlevi gören tıbbileştirmenin altında yatan çeşitli nedenler bulunmaktadır.

Sennett'in bahsettiği gibi bireyselleşerek işbirliği konusunda vasıfsızlaşma sürecine etki eden birbirine bağlı iki nedeninin olduğunu söylemek mümkündür. Birinci neden, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkimiyetiyle beraber insanın emek yoluyla doğayla kurduğu metabolizmasının onarılmaz bir yarıma sürecine girmesidir (Foster, 2001, ss. 206-207). “Metabolik yarıma” (metabolic rift) denilen bu süreç, insanları kendi emeklerinden yabancılaştırdığı gibi, insanların doğadan da yabancılaşarak kendilerini ayrı bir konumda değerlendirmelerine yol açmaktadır. Sonuçta, insanlar doğaya karşı egemenlik kurduklarını düşünerek, doğayı dışsallaştırıp araçsallaştırmaya yönelmektedirler. Metabolik yarıma aynı zamanda insanı kolektifliğinden koparılmış bir bireyselleşmeye (yöntemsel bireycilik) ve cemaatleşmeye (bir çeşit gruplaşmaya ya da toplumun ve muhalefetin parçalanarak atomize edilmesi) sürüklemektedir. Kolektifliğinden koparılan insanın bireyselleşme ve cemaatleşme sırasında gerçekleşen gündelik hayat ilişkileri kapitalist toplumsal formasyonun

gerekliliklerini yerine getirme/kabul etme ya da reddetme arasında eşitsiz ve karmaşık bir biçimde gerçekleşir (Lefebvre, 2015, s. 18).

İşbirliği konusunda vasıfsızlaşmanın ikinci nedeni bireyselleşmenin disiplin, gözetim ve denetim tarafıdır. Michel Foucault, 17. yüzyıldaki veba salgınına karşı mücadelenin bireyselleştiriciliğine işaret eder: Veba sırasında gözetim ve denetim, insanları bireyselleştirerek iktidarın yoğunlaşmasına katkıda bulunmaktadır (Foucault, 1992, s. 248). Salgın dönemlerinde iktidarın yoğunlaşması ve modern tıp bilincinin oluşması arasında bağlantılara rastlanılmaktadır. Tıbbın konusu olmayan alanların giderek tıba dâhil edilmesi modern tıbbın hasta üzerinde kontrol sağlama olanaklarını artırmaktadır. Bu kontroller salgın dönemlerinde devletin denetimiyle birleşerek bir çeşit özdeşlik oluşturur (Foucault, 2002, ss. 48-49). Başka bir deyişle, hastanın kendisini ve hastalığı kontrol altında tutmaya çalışan modern tıp bilinci, devletin kontrol ve denetim mekanizmalarıyla oluşturduğu bilince oldukça benzemektedir. Salgın gibi istisnai bir dönemde devletin toplumu disipline etmeye çalıştığı bilinç, tıpkı modern tıbbın bedeni disipline etmek istemesi gibi olağanlık kazanır. Her iki durumda bireyselleşmenin etkisi sürdürülür. Bu bireyselleşmeyi hayatta kalma ve ölüm korkusu ikiliği içerisinde düşünmek gerekmektedir. Günümüzün akıl yürütme biçimine etki eden neoliberal küresel hegemonyanın stratejisi bireyselleştirmeyi/atomize etmeyi hayatta kalma-ölüm korkusu ikilikleri etrafında post-modern kültürel mantık çerçevesinde oluşturmaktadır. Dünyanın post-modern bir tasarımıyla COVID-19 salgınının tıbbileştirilerek kavranması da neoliberal stratejiyle örtüşmektedir. Bakıldığında neredeyse hükümetlerin tamamı COVID-19 salgınıyla mücadelelerini bilimsel veriler ve organizasyonlar çerçevesinde tıbbi temeller üzerine inşa etmektedir (Yarar, 2020).

Öyle ki sağlık alanında süregelen dönüşümler, salgınla beraber bedeni kontrol edebilmek adına toplumsal ve politik yapıların da tıbbileştirmesini tetiklemiştir. Bahsedilen süreç içerisinde insanlar için şimdiden “ortak düşman” olarak belirlenmiş COVID-19’la mücadelenin temel işlevi, virüs öncesinde bırakılan hayatların, “hayatta kalma” değerini koruyabilmek olmuştur. Hayatta kalma; “ölüm korkusu” içinde salgın müddetince karantınada tıklıp kalanların sığındığı adeta yüce bir değere dönüşmüştür (Agamben, 2020a).

Öte yandan, insanlar doğayı araçsallaştırmaya (ya da doğayı araç olarak görmeye) öylesine alışmışlardır ki biyolojik dizideki varoluşlarını etkileyen istisnai felaketleri, biricik ve evrensel etkilere sahip “doğal felaketler” diyerek nesneleştirebilen fikirlere itimat edebilmektedirler (Smith, 2006). Bu açıdan bakıldığında sıradanlaşmış bir biçimde COVID-19 salgını bir çeşit doğal felaket süsü verilerek kavranmaktadır. Ancak Katrina Kasırgası⁴ örneği için Neil Smith’in “doğal felaket diye bir şey yoktur” dediği gibi virüsün bedenlerde kurduğu bir doğa olayı sonrası gelişen salgın da doğal felaket olarak nitelendirilemez (Smith, 2006). Doğa olaylarından deprem, tsunami gibi salgına karşı ihtiyatlı davranılması konusunu vurgulayan eksikler ve güvenlik açıkları vardır. COVID-19 gibi küreselleşebilecek bir salgına karşı tedbirlerin modern tıp ve sağlık kuruluşları tarafından ciddiye alınması gerekliliği hakkında tarihte birçok ipucuna rastlayabilmek mümkündür. Bunun yanında, güvenlik açığı sorunu ise salgının doğal felaket olamayacağını diğer bir gerekçesidir. Öncelikle doğa olayları konusunda günümüzde bazı insanlar diğerlerinden daha fazla savunmasızdır. Her ne kadar doğal felaketlerin herkese tehdit oluşturduğuna dair ön kabul geçerliliğini korusa da bu tehditlerin şiddet farklılıkları tıpkı salgın sürecinde olduğu gibi görmezden gelinmektedir. Bunun nedenlerinden biri salgın sürecinde bireyselleşme koşullarının neredeyse tamamına sahip olan insanların yaşadıkları işsizlik endişesi, aile içi şiddet, sömürü, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, ırkçılık, adaletsizlik gibi gündelik pratiklerin “ölüm korkusu” tarafından unutulup unutulmadığının halen tartışma konusu olduğudur.

4. SALGIN VE TOPLUMSAL-POLİTİK OLANIN REDDİ

Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) 18 Mart 2020 tarihli salgından kaynaklı işsizliğin artacağı uyarısında bulunduğu raporunda salgından etkilenmenin orantısız bir şekilde gerçekleşeceğini ortaya koymuştur (ILO, 2020). Türkiye’deki işsizlik durumuna bakıldığında “Kısa Çalışma Ödeneği”nin sonlandırılmasıyla işsizlik oranının %20’lere ulaşacağına dair yorumlar yapılmaktadır (T24 İnternet Gazetesi, 2020). Birleşmiş Milletler tarafından aile içi ve kadına yönelik şiddetin artacağına yönelik öngörüler raporlanmıştır (BBC News Türkçe, 2020). UNICEF (Uluslararası Çocuklara Acil Yardım Fonu) ve Çocukları Kurtarın (Save the Children) Vakfı tarafından COVID-19 salgınının başlamasından sonra “yetmişten fazla ülkede eğitim, sağlık, barınma, beslenme, temizlik ve suya erişim” kriterlerine dayalı olarak yapılan analize göre yüzde 15 artış göstererek yoksul çocuk sayısına 150 milyon çocuk daha eklendiği

⁴ 2005 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri’nde meydana gelen kasırga binlerce insanın ölümüne sebebiyet vermiştir.

belirtilmiştir (UNICEF, 2020). OECD ülkeleri arasında çalışma koşulları ve barınma koşulları gibi nedenlerden dolayı “göçmenlerin virüse yakalanma riskinin, yerleşik halkın iki katı olduğu” rapor edilmiştir (Birgün Gazetesi, 2020). Dahası salgınla mücadele nedeniyle sokağa çıkma sınırlamalarına bakılmaksızın kuryelik, bakıcılık, çöpçülük gibi birçok meslek icra edilmekte; düşük gelirliilerin yaşadığı mahallelerin toplu taşımaları tıka basa dolu bir halde çalışmayı sürdürmektedir. Tıpkı, 17. yüzyıldaki veba salgını sırasında hastaları taşıyan veya ölüleri gömen, kısaca “en adi ve iğrenç işleri yapan yoksul kişiler”den olan “kargalar” (ölü gömücü) gibi günümüzün salgınında yine alt gruplar çalıştırılmaya devam etmektedir (Foucault, 1992, s. 246). Demek ki bu salgın süreci, bizlere toplumdaki farklılıkları ve toplumsal değişimin potansiyellerini fark edebilmemize imkân tanımaktadır.

Bahsi geçen gerçeklikler yaşanmaya devam ederken halen COVID-19’u, “büyük eşitleyici” (the great equalizer) olarak tanımlayan New York Eyaleti Valisi Andrew Cuomo ve gibileri; kadın-erkek, genç-yaşlı, zengin-fakir, emekçi-işveren siyah-beyaz ayrımlarının COVID-19 salgınında eşitlendiğini anlatmaya gayret etmektedirler (Cuomo, 2021). Hâlbuki salgınla mücadele sürerken ABD’de polis tarafından öldürülen Afro-Amerikalı George Floyd cinayetinden sonra ortaya çıkan hareketlenmeler, COVID-19’un pek de eşitleyici olmadığını, aksine, salgının toplumsal pratiklerine bakıldığında yaşamın ve ölümün adil olamayacağını göstermektedir. Örneğin, Beyaz Saray tarafından salgın kapsamında herkesi aynı riski almaya zorlayarak “sokağa çıkma yasağı gündemimizde yok!” ifadeleri sıkça kullanılırken; cinayet sonrası başlayan eylemlere karşı sokağa çıkma yasağı getirilmişti (Evrensel Gazetesi, 2020). Foucault’nun (1992, s. 246) 17. yüzyıldaki veba salgını sürecini anlatırken değindiği gibi veba sırasında eğer yerinden ayrılan olursa hayatından olacaktır; herkes ya vebaya yakalanarak hasta olacaktır ya da bir şekilde cezalandırılacaktır. Anlaşılan günümüzde geçerliliğini koruyan bu disipline etme yöntemi, COVID-19 salgını sonrası doğabilecek olan iktidar yöntemlerine de rehberlik etmektedir.

Salgının toplumsal yönünün görünürlüğü, sağlıklı bir şekilde hayatta kalma ve ölüm korkusu ikiliği yaşayan, bireyselleştirilen insanın yanında gölgede kalmaktadır. Byung-Chul Han’ın (2020a) vurguladığı gibi ölüm korkusuna dayalı olan bir “sağ kalma toplumunda” yaşadığımızdan, “iyi yaşama duygusunu tümüyle yitirmiş” görünüyoruz. Salgın sırasında doğrudan insanlara sunulan beden sağ kalma pahasına normlar içerisine sokulmasıdır (Han, 2020a, ss. 29-30). Salgın sürecinde bu normlar insanların birçoğuna hayatta kalma nosyonunu sömürülmeye, adaletsizliğe, eşitsizliğe, şiddete tercih ettirmektedir. Böylece, hiç

şüphesiz sağlıklı olma ve hayatta kalma çabası arttıkça ölüm korkusu da artacaktır (Han, 2020a).

Antik Yunan'daki tartışmalardan bu yana "çürüme" ifadesi bize tarihsel süreçlerdeki geri gidişlerin –ilerlemecilik mantığının aksine- geçici olmadığını hatırlatır (Koselleck, 2013, ss. 165-186). Gerçekten COVID-19 salgını hâlihazırda yaşanan çürümeye işaret etmektedir. Bu nedenle, salgınla mücadeleyi yalnızca hayatta kalma değerine indirgemeyi kabul etmek, Slavoj Žižek'in ifadeleriyle "fetişistik reddediş"tir (Žižek, 2012, s. 15): "Her şeyi gayet iyi anlayabiliyorum ama önümde "sağlıklı olma ve hayatta kalma gerçekliği" dururken çürümeye sahiden inanacak değilim!" Bu reddediş biçimi, aynı zamanda, olağan-olağanüstü felaketlerin toplumsal-politik baskı ve sömürü kanallarına kapı aralamaktadır.

5. SALGIN BOYUNCA DEVLETİN ROLÜ

Sağlıklı olma nitelemesi politiktir. Ivan Illich (2011, s. 15), insan çevresinin kendini yönetebilen sorumlu insanlar çıkarabiliyorsa sağlık standartlarının yüksek, o çevrede sağlık standardı yalnızca başkaları tarafından düzenlenip bağımlı hale getiriliyorsa düşük olduğu konusuna değinir. Illich'in vurgusu sağlık konusunun kurumsal sağlık hizmetlerine devrinin sağlıklı olmanın yadsınmasıyla ilişkili olduğudur. Kısaca bedenın sağlıklı olma durumunu yalnızca devlete teslim etmek bedenın (ve tabi ki bilincin) kendi kendini yönetme sorumluluğunun devredilmesine neden olmaktadır.

Kapitalist toplumsal formasyonda, iktisadi ve politik alan birbirinden ayrıştırılmaya çalışılsa da devlet doğrudan sermaye mantığına tabi olarak sınıf-yanlı hareket eder (Wood, 2008, ss. 26-27; Jessop, 2005, ss. 125-126). Devletin sermaye yanlı hareketi, üreteceği kamusal hizmetlerde açığa çıkmaktadır. Sağlık hizmetlerinin standardını yüksek tutmaktansa hem kurumsal anlamda kontrol altına alınması hem de sermaye yanlı bir devlet işleyişiyle sınıf-yanlı işletilmesi nedeniyle sağlıklı olabilmek adına tıbbileştirmelerin artışına sebebiyet vermektedir. Sözü edilen artış da piyasanın işleyiş mantığına göre gerçekleşir. Zira günümüzdeki özelleştirilen ve piyasalaştırılan sağlık hizmetinin durumu ile salgınla mücadelede salgın süresince aldığı tedbirlere bakıldığında, devlet refleksinin sermaye yanlı olduğu görülmektedir (bkz. Erdoğan, 2020a). Çünkü COVID-19 salgını; üretim, tüketim ve yeniden üretimin başat rollerinden dolayı risk olmaktan uzaklaştırılarak toplumsal ve politik bir konu haline getirilmekten kaçınılmaktadır. Dahası, sağlıklı olmak ve hayatta kalmak mottolarıyla salgın ve salgının toplumsal-politik içeriği sağlık alanına hapsedilmektedir. Bu nedenle, şu an için kontrol altına alınamayan ve giderek etkisi artan COVID-19 salgını için

uygulamaya konulan olağanüstü hal koşulları, sokağa çıkma sınırlamaları, iktisadi tedbir/önlem paketleri veya bireysel #evdekal, #hayatevesigar kampanyaları gibi çözüm önerileri toplumsal ve politik dışı kararlar olarak kabul görmektedir. Türkiye de dâhil dünyanın birçok ülkesinde aşı çalışmaları devam ederken; Kanada, ABD, Rusya gibi ülkelerin COVID-19 aşısı konusunda birden fazla ilaç firmasıyla anlaştığı göz önünde tutulursa salgının sonlandırılmak istenmesinden çok küresel ilaç firmaları ve ülkelerarası çıkar ve kâr analizlerine şimdiden girildiğini söylemek mümkün hale gelmektedir.

Salgın sırasında küresel ölçekten başlayarak ulusal ve yerel ölçeklerde salgına ilişkin Bilim Kurulları, İl Pandemi Kurulları ve benzeri yapılanmalar etkinlik kazanmıştır. COVID-19'un küresel bir salgın olarak kabul edilmesinden itibaren DSÖ tarafından devletlere sunulan önerilerin sıklaştığı bilinmektedir. Salgına ilişkin devletler merkez ve taşra teşkilatları ile yerel yönetimler bağlantılı çeşitli politikalar yürütmektedir. Türkiye özelinde verilebilecek üç temel örnek devletin ve mevcut siyasal iktidarın salgına yaklaşımını anlayabilmek için uygun olacaktır: İlk örnek Türkiye'de "Sağlık Bakanlığı Koronavirüs Bilim Kurulu"nun toplanmasıdır. 10 Ocak 2020 tarihinde toplanan ve dönemin Sağlık Bakanı'nın başkanlık ettiği kurulun ilk halinde halk sağlığı uzmanları ile psikolog, sosyolog, siyaset bilimci ve sosyal hizmet uzmanı gibi sosyal bilimcilerin bulunmaması kayda değerdir. Salgına karşı yalnızca hekimlere indirgenen bir bilimsel anlayışla refleks gösteren hükümet, daha sonra halk sağlığı uzmanlarının eklenmesiyle Kurul üyelerindeki çeşitlilik artışına gidilse de COVID-19 salgını süreci bütünlükten koparılmış bir politik bakışla sürdürmeye devam etmiştir. İkinci örnek salgın müddetince devletin sermaye yanlı davranışlarıyla ilişkilidir: Salgına dair düzenlemelerin sıklaştığı 18 Mart 2020 tarihinde düzenlenen "Koronavirüsle Mücadele Eşgüdüm Toplantısı"nda işveren ve sermaye gruplarına iktisadi yönden olanaklar sunulmuşken; emekçilere yönelik çalışma koşulları hakkında kayda değer tedbirlerin alınmadığı açıklanmıştır. Söz konusu toplantıya başkanlık eden Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın "devlete düşen görevlerin yanında özel sektörün de sorumlulukları olduğu muhakkaktır" ifadesi salgının devlet-özel sektör ortaklığıyla sürdürüleceğine yönelik sinyallerin alınmasına neden olmuştur. Ayrıca toplantıya katılan sivil toplum kuruluşları temsilcilerinin salgına karşı mücadeleleri sadece #evdekal, #hayatevesigar kampanyalarındaki gibi bireysel çözümlerle sınırlı kalmıştır (Erdoğan, 2020a; Erdoğan, 2020b). Son örnek dönemin Sağlık Bakanının sosyal medya hesabından salgına dair bilgilendirmelerde bulunması ve bir röportajda salgın süresince "herkes kendi OHAL'ini ilan etsin" demesi siyasal iktidarın salgına karşı bireysel mücadelesinin temel mantığını açıklayıcı niteliktedir. Bakıldığında virüsün beden üzerindeki etkilerine karşı bireysel

mücadele ile olağanüstü halin sıradanlaştırılması devletin sağlık hizmetinin merkezinde yer alacaktır. Toparlarsak, bu üç örnek üzerinden Türkiye'nin salgın sırasında salgını mistifike edecek tıbbileştirme yolunu seçeceği; devletin (ve elbette siyasal iktidarın) sermaye yanlı hareket edeceği ve bireylere sosyal izolasyon gibi bireysel öneriler dışında müdahale hakkı tanımak istemeyeceği çıkarımında bulunmak mümkündür.

Diğer taraftan, kitlesel medyanın sürekli körüklediği panik ve endişe hali hükümetlere bu istisnai durumdaki uygulamaları olağanlaştıracak kozlar vermektedir (Sennett, 2020). Bu konuda salgın sırasında başta Giorgio Agamben olmak üzere Slavoj Žižek, Jean-Luc Nancy ve Roberto Esposito gibi isimler tarafından salgına dair bağlantılı tartışmalar yapılmıştır. Ağırlıklı olarak biyopolitika ve istisna hali çerçevesindeki tartışmalar COVID-19 salgınının hükümetlerin sürekli istisna hali yaratmak için ürettiği bir bahane olup olmadığını; zaten istisna halinin bir kural haline gelip gelmediğini; salgının uzun dönemdeki etkileri, salgının kamu kurumlarının bir çöküşe işaret edip etmediğini ve salgın için uluslararası kuruluşların ve devletlerin acilen işbirliği içerisinde olmalarının zorunluluğunu vurgulamaktadır (Agamben, 2020b; Žižek, 2020; Nancy, 2020; Esposito, 2020). Ne var ki, liberal tezler öne sürenlerin bile kabul ettiği liberal devletin “insan özgürlüklerini bir kenara atıp siz evden çıkmayacaksınız demesi lazım” türündeki açıklamaların içeriğine benzer uygulamalar kabul görmeye devam etmektedir (Gourinchas, 2020; TELE 1, 2020).

6. SONUÇ

Nitel araştırma tekniklerinden gömülü teori yönteminin kullanıldığı bu çalışmada, politik ekoloji perspektifiyle COVID-19 salgını ve ekolojik sorunların kökenleri arasındaki bağlantılara değinildi, günümüzdeki modern tıp yöntemleriyle beraber salgının aynı zamanda teori ve pratikte toplumsal-politik içeriğinden uzaklaştırılan salgının tıbbileştirilmesi üzerinde duruldu ve salgın sırasında devletin ne gibi işlevler üstlendiği belirli örneklerle tespit edilmeye çalışıldı.

Politik ekoloji açısından COVID-19 salgını ve ekolojik sorunların kökenleri arasında doğrudan bağlantılar vardır. Bu bağlantıların en önemlilerinden biri insanın doğa üzerinde hâkimiyet kurma çabası ve arkasında yatan özne-nesne ikiliğine dayalı düşünceler gelmektedir: İnsanın kendisini doğadan ayrı görerek doğaya ve diğer insanlara hükmetme düşüncesi *oikos*'un parçalanması anlamını taşımaktadır ve bu parçalanma ekolojik sorunların en temel nedenleri arasında gösterilebilir. Dolayısıyla, insan doğayla en yakın

temasıyla başladığı kendi bedenini zihinden, doğadan ve elbette toplumsal-politik mekândan ayrı konumlandırması salgına karşı yaklaşımını da etkilemektedir. Salgın, “bir çeşit ideolojik akıl yürütmeler”le mistifike edilerek bireye ve bedene indirgenen bir bakışla kavranmaktadır. Salgın sırasında kabul edilen sosyal mesafe gibi kurallar öznel sellik entropisinin yükselişi neticesinde toplumun işbirliği ve kolektiflik unsurunu aşındırmaktadır.

Diğer taraftan salgının ve toplumsal-politik olanın giderek tıbbileştirilmesi yine ekolojik bütünlüğün parçalanmasının sonuçlarından biridir. Bedenin, virüsün bulaşma riskine karşı muhafaza edilmeye çalışılması, hayatta kalma pahasına bedenin disiplin altına alınmasına ön ayak olmaktadır.

Bilinmektedir ki tehlike çanları uzun süreden beri çalsa da beklenen salgının sinyalleri görmezden gelinmiştir (Tanuro, 2020). Esasen 2003’te görülen SARS-CoV-1’in deneyiminden sonra araştırma ve önlemlerin yeteri kadar fonlanmaması da COVID-19(SARS-CoV-2)’in zeminini hazırlamıştır (Harvey, 2020; Badiou, 2020). Salgında piyasa yanlı davranışını sürdüren devletlerin sağlık politikaları konusundaki çabalarının yetersiz kaldığı aşikârdır. Bu yetersizlik, sistem tarafından çeşitli endişe ve tehditlerle örtbas edilmeye çalışılmaktadır. Kaldı ki salgın sırasında devlet aygıtı pratikte ağırlıklı olarak piyasa mantığı çerçevesinde işlev görmeyi sürdürmektedir. Devletler bir yandan #evdekal kampanyalarına benzer bireysel çözüm önerilerinde bulunurken; diğer yandan, salgın sırasında sermaye yanlı bir şekilde piyasa yanlı davranmak zorunda kalmışlardır. Dahası, hükümetler salgın gibi istisnai bir süreci, salgın sonrasına taşıyacak bir potansiyelle olağanlaştıracak katı önlemler alma yoluna gitmişlerdir.

Hayatta kalma, toplumda korku yoluyla beden üzerinde yeşeren politikalar ile korkuyu içinde hissedenden, güvenliği pahasına özgürlüğünü teslim etmeyi seve seve kabul eden kitlelerin salgın sırasında ve sonrasında yapacakları her türlü eylem, salgın sonrası dönemin dinamiklerini belirleyecektir.

Sonuç olarak sorumlu oldukları kamusal hizmetlerdeki yetersizliğinin ortaya çıkması ve ekonomik büyümenin daralması gibi dertlere sahip olan iktidarlar, kurdukları kısmi düzeni tekrardan gözden geçirmeli; karşı-hegemonya bloğu tarafından ise söz konusu politik-toplumsal talepler yeniden ifadelendirilmelidir (Badiou, 2020). Bunun yanında, salgının gösterdikleriyle iklim değişikliği gibi ekolojik sorunlar için politikalara ilave eleştiri ve alternatifler geliştirilmelidir. Esasında ekolojik sorunlar konusunda küreselleşen salgın, devletlerin kendilerine koruma kalkını oluşturamayacağı bir tecrübeyi ve bakış açısını kazandırmıştır. Demek ki salgın deneyimleri ekolojik sorunlara karşı

bütüncül bir mücadelenin tetikleyicisi haline getirilmelidir. Kısaca günümüz salgımından bizlerin payına düşen yaşadığımız koşulların ne olup olmadığının tekrar tekrar sorgulanmasıdır.

7. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

8. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

9. YAZAR KATKILARI

CK: Fikir, Literatür taraması ve tartışma

CK: Veri düzenleme ve ampirik analiz

CK: Motivasyon ve düzenleme

10. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET

TELİF HAKLARI

Çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

11. KAYNAKÇA

- Agamben, G. (2020a). Clarifications. 11 Ocak 2021 tarihinde <https://itself.blog/2020/03/17/giorgio-agamben-clarifications/> adresinden erişildi.
- Agamben, G. (2020b). Covid-19: Gereksiz bir acil durumun yarattığı istisna hali (Ö. Karakaş, Çev.). 11 Ocak 2021 tarihinde <https://terrabayt.com/covid19/covid-19-gereksiz-bir-acil-durumun-yarattigi-istisna-hali/> adresinden erişildi.
- Agamben, G. (2020c). Din olarak tıp (Ö. Karakaş, Çev.). 11 Ocak 2021 tarihinde <https://terrabayt.com/dusunce/din-olarak-tip/?fbclid=IwAR2UvRL33pKysZqBG98YMGncibKMI7G1rSKomx4h3hJe52Sg1sawTdNd-WQ> adresinden erişildi.
- Angus, I. (2019). *Yeşilin daha kırmızı tonu bilim ve sosyalizmin kesişimleri*. (N. Darılmaz, Çev.) 1. Baskı Ankara: Efil Yayınevi.
- Badiou, A (2020). On the epidemic situation. 11 Ocak 2021 tarihinde <https://www.versobooks.com/blogs/4608-on-the-epidemic-situation> adresinden erişildi.
- BBC News Türkçe (2020). BM raporu: Koronavirüs salgımında aile içi şiddet artacak, bir milyon istenmeyen hamilelik görülecek. 3 Kasım 2020 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52454493> adresinden erişildi.
- Birgün Gazetesi (2020). OECD: Salgından en kötü etkilenenler göçmen işçiler. 10 Kasım 2020 tarihinde <https://www.birgun.net/haber/oecd-salgindan-en-kotu-etkilenenler-gocmen-isciler-319730> adresinden erişildi.
- Bookchin, M. (1996). *Ekolojik bir topluma doğru*. (A. Yılmaz, Çev.), 1 Baskı İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cangızbay, K. (2003). *Sosyalizm ve özyönetim reel sosyalizmden sosyalist realiteye*. 1. Baskı Ankara: Ütopya Yayınevi.

- Carson, R. (2004). *Sessiz bahar*. (Ç. Güler, Çev.) 1. Baskı Ankara: Palme Yayıncılık.
- Cuomo, Andrew [NYGovCuomo]. This virus is the great equalizer. Stay strong little brother. You are a sweet, beautiful guy and my best friend..If anyone is #NewYorkTough it's you. 11 Ocak 2021 tarihinde <https://twitter.com/nygovcuomo/status/1245021319646904320> adresinden erişildi.
- Duménil, G., Löwy, M. & Renault, E. (2012). *Marksizmin 100 kavramı*. (G. Orhan, Çev.) 1. Baskı İstanbul: Yordam Kitap.
- Erdoğan, R. T. (2020a). Koronavirüsle mücadele eşgüdüm toplantısı öncesi yaptıkları konuşma. 11 Ocak 2021 tarihinde <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/117032/koronavirusle-mucadele-esgudum-toplantisi-oncesi-yaptiklari-konusma> adresinden erişildi.
- Erdoğan, R. T. (2020b). Koronavirüsle mücadele eşgüdüm toplantısı sonrası yaptıkları konuşma. 11 Ocak 2021 tarihinde <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/118038/koronavirusle-mucadele-esgudum-toplantisi-sonrasi-yaptiklari-konusma> adresinden erişildi.
- Esposito, R. (2020). Tamamen tedavi edilinceye dek (Ö. Karakaş, Çev.). 10 Kasım 2020 tarihinde <https://terrabayt.com/dusunce/tamamen-tedavi-edilinceye-dek/> adresinden erişildi.
- Esposito, R. (2018). *Communitas topluluğun kökeni ve kaderi*. (O. Kartal, Çev.) 1. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları.
- Evrensel Gazetesi (2020). George Floyd eylemleri sürüyor, Washington ve New York'ta sokağa çıkma yasağı. 1 Haziran 2020 tarihinde <https://www.evrensel.net/haber/406086/minneapolis-eylemler-suruyor-washingtonda-sokaga-cikma-yasagi-ilan-edildi> adresinden erişildi.
- Foster, J. B. (2001). *Marx'ın ekolojisi materyalizm ve doğa*. (E. Özkaya, Çev.) 1. Baskı Ankara: Epos Yayınları.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) 1. Baskı Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2002). *Kliniğin doğuşu tıbbi algının arkeolojisi*. (S. Ünsaldı, Çev.), 1. Baskı Ankara: Epos Yayınları.
- Gourinchas, P. O. (2020). Flatten the curve of infection and the curve of recession at the same time now is the time to inoculate against the economic mutation of COVID-19. 31 Mart 2020 tarihinde https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-03-26/flatten-curve-infection-and-curve-recession-same-time?fbclid=IwAR35M2Fm07KYtTPCNtM8mK0rVJrTOL6rkJi6EJQLKf3cafdyw_a00PIX-g04 adresinden erişildi.
- Guattari, F. (1990). *Üç ekoloji*. (A. Akay, Çev.) 1. Baskı İstanbul: Hil Yayınları.

- Han, B. C. (2020a). Koronavirüs bizi bir 'sağ kalma toplumuna' indirdedi (A. Tekşen, Çev.). 1 Haziran 2020 tarihinde <https://www.a3haber.com/2020/05/21/guney-koreli-felsefeci-kultur-kuramcisi-byung-chul-han-koronavirus-bizi-bir-sag-kalma-toplumuna-indirgedi/?fbclid=IwAR3SCr7RO5ddQ9sPxZt6nmdus1spFTbK5zaO0mt6OCCMmZ5cD4iLOf3YSOU> adresinden erişildi.
- Han, B. C. (2020b). *Psikopolitika neoliberalizm ve yeni iktidar teknikleri*. (H. Barışcan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2021). Anti-capitalist politics in the time of COVID-19. 11 Ocak 2021 tarihinde. <https://www.jacobinmag.com/2020/03/david-harvey-coronavirus-political-economy-disruptions> adresinden erişildi.
- Horkheimer, M. & Adorno, T. W. (2010). *Aydınlanmanın diyalektiği felsefi fragmanlar*. (N. Ülner ve E. Öztarhan Karadoğan, Çev.) 1 Baskı İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Illich, I. (2011). *Sağlığın gaspı*. (S. Sertabiboğlu, Çev.) 3. Baskı İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ILO (2020). COVID-19 ve çalışma yaşamı: Etkiler ve yanıtlar. 3 Kasım 2020 tarihinde https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/briefingnote/wcms_740193.pdf adresinden erişildi.
- Jessop, B. (2005). *Hegemonya, post-fordizm ve küreselleşme ekseninde kapitalist devlet*. (B. Yazar ve A. Özkazanç, Der.) 1. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karatani, K. (2018). *İkonomi ve felsefe'nin kökenleri*. (A. N. Bingöl, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Kaymaz, C. & Tut, G. (2020). *İklim değişikliği politikalarına yönelik bir çerçeve denemesi*. Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi, 2 (1), 78-98.
- Keil, R. (2020). Covid-19: Kentsel bir gezegende pandemi. 3 Kasım 2020 tarihinde <https://www.birgun.net/haber/covid-19-kentsel-bir-gezegende-pandemi-299194> adresinden erişildi.
- Koselleck, R. (2013). *Kavramlar tarihi politik ve sosyal dilin semantiği ve pragmatigi üzerine araştırmalar*. (A. Dirim, Çev.) 1. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kunkel, B. (2020). Kapitalesen (Polen Çeviri, Çev.). 11 Ocak 2021 tarihinde <https://www.polenekoloji.org/kapitalosen/> adresinden erişildi.
- Lefebvre, H. (2015). *Gündelik hayatın eleştirisi III moderniteden modernizme (gündelik hayatın meta-felsefesi)*. (I. Ergüden, Çev.) 1. Baskı İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Moore, J. W. (2017). *Hayatın dokusundaki kapitalizm sermaye birikimi ve ekoloji*. (A. Munzur, Çev.) 1. Baskı Ankara: Epos Yayınları.
- Nancy, J. L. (2020). Viral istisna (K. Kırmızısakal ve Ö. Karakaş, Çev.). 10 Kasım 2020 tarihinde <https://terrabayt.com/dusunce/viral-istisna/> adresinden erişildi.
- Online Etymology Dictionary. (2020). Pandemic. 11 Kasım 2020 tarihinde https://www.etymonline.com/search?q=pandemic&ref=searchbar_searchhint adresinden erişildi.

- Pala, K (2020). Halk sağlığı: Salgınlar ve sosyal sınıflar. O. Ş. Yenen ve S. Badur (Ed.) *Pandemi ve COVID-19* içinde (ss. 249-261). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2020). The state of exception becomes the norm. 8 Nisan 2020 tarihinde <https://newcities.org/the-big-picture-the-state-of-exception-becomes-the-norm/> adresinden erişildi.
- Sennett, R. (2012). *Berber*. (İ. Özküraplı, Çev.) 1. Baskı İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2013). *Kamusal insanın çöküşü*. (S. Durak ve A. Yılmaz, Çev.) 5. Baskı İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Smith, A. (2006). *Milletlerin zenginliği*. (H. Derin, Çev.) 1. Baskı İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Smith, N. (2006). There's no such thing as a natural disaster. 1 Nisan 2020 tarihinde <https://items.ssrc.org/understanding-katrina/theres-no-such-thing-as-a-natural-disaster/> adresinden erişildi.
- T24 İnternet Gazetesi (2020). Koronavirüs salgını 2.5 milyon yeni işsiz yaratabilir, işsizlik oranı yüzde 20'lere ulaşabilir. 3 Kasım 2020 tarihinde <https://t24.com.tr/haber/koronavirus-salgini-2-5-milyon-yeni-issiz-yaratabilir-issizlik-orani-yuzde-20-lere-ulasabilir,909552> adresinden erişildi.
- Tanuro, D. (2020). COVID-19 üzerine 8 tez (E. Turhan, Çev.). 8 Nisan 2020 tarihinde <http://imdatfreni.org/covid-19-uzerine-8-tez-daniel-tanuro/> adresinden erişildi.
- TELE 1 (2020). Harvard ve MIT profesörlerinden koronavirüs için dört senaryo: sosyal mesafe 1-2 sene daha sürebilir. 4 Nisan 2020 tarihinde <https://tele1.com.tr/harvard-ve-mit-profesörlerinden-koronavirus-icin-dort-senaryo-1-2-sene-daha-surebilir-148030/> adresinden erişildi.
- Terzi, C. (2011). Toplumun güdülenmesinde tıbbın rolü: Medikalizasyon. E. Başer, N. Kacayığit, M. Öziş (Ed.). *Bugüne Bakmak 1980 Sonrasında Türkiye'de Yaşanan Toplumsal Dönüşüm Süreçleri* içinde (ss. 329-331). Ankara: Dipnot Yayınları.
- UNICEF (2020). UNICEF ve save the children, koronavirüs nedeniyle 150 milyon çocuğun daha yoksulluğa sürüklendiğini açıkladı. 10 Kasım 2020 tarihinde <https://www.unicef.org/turkey/bas%C4%B1n-b%C3%BClenleri/unicef-ve-save-children-koronavir%C3%BCs-nedeniyle-150-milyon-%C3%A7ocu%C4%9Fun-daha-yoksullu%C4%9Fa> adresinden erişildi.
- Wood, E. M. (2008). *Kapitalizm demokrasiye karşı tarihsel maddeciliğin yeniden yorumlanması*. (Ş. Artan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- WHO (2020). Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public. 31 Mart 2020 tarihinde <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public> adresinden erişildi.
- WHO (2020). *WHO coronavirus disease (COVID-19) dashboard*. 11 Kasım 2020 tarihinde <https://covid19.who.int/> adresinden erişildi.
- WHO (2020). Timeline of WHO's response to COVID-19. 11 Kasım 2020 tarihinde <https://www.who.int/news/item/29-06-2020-covidtimeline> adresinden erişildi.

- Worldometer (2021). Covid-19 coronavirus pandemic. 04 Nisan 2021 tarihinde <https://www.worldometers.info/coronavirus/> adresinden erişildi.
- Yarar, B. (2020). Korona krizi ve siyasal bir strateji olarak 'tıbbileştirme'. 11 Kasım 2020 tarihinde <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2020/04/11/korona-krizi-ve-siyasal-bir-strateji-olarak-tibbilestirme> adresinden erişildi.
- Yenen, O. Ş (2020). Epidemî ve pandemî. O. Ş. Yenen ve S. Badur (Ed.). *Pandemî ve COVID-19* içinde (ss. 98-128). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Žižek, S. (2020). Gözetlemek ve cezalandırmak mı? Evet, lütfen! (M. S. Öztekin, K. Kırmızısakal ve Ö. Karakaş, Çev.). 10 Kasım 2020 tarihinde <https://terrabayt.com/dusunce/gozetlemek-ve-cezalandirmak-mi-evet-lutfen/> adresinden erişildi.
- Žižek, S. (2012). *Antroposen'e Hoşgeldiniz*. (M. Budak, Çev.) 1. Baskı İstanbul: Encore Yayınları.